

## Bernard Mandeville: Minnaar van ervaring; persoon en werk



### 1. Hippocratisch, niet platonisch

'Ik ben Filopirio, minnaar van ervaring. Gissen is mijn werk niet'. De psychiater Bernard Mandeville gaat niet raden wat zijn patiënt nog graag van hem wil. Dat blijkt een nieuwe afspraak te zijn. Maar deze patiënt kan verder heel goed zelf leren om beter met zijn klachten om te gaan en zijn kwetsbaarheid ervoor te verminderen. Mandeville is hulpverlener, geen hulpmiddel of leuning.

'Altijd eerlijk is hij, maar soms grof op het cynische af, en daarna weer in staat tot een verre hoge vlucht van de gedachten. Hij doet erge pijn en kan zeer vermakelijk wezen. Voor velen die aan "ethiek" doen, zou mijns inziens een bad in de gedachtewereld van Mandeville zeer verfrissend zijn.' Zo beveelt de hervormde dominee en latere hoogleraar Westendorp Boerma[1] Mandeville aan, alsof hij een cabaretier aanprijst. Van een cabaretvoorstelling blijft weinig of niets hangen, maar Mandeville kun je niet lezen zonder dat je indringend met jezelf, je eigen leefwereld en het hele wereldgebeuren geconfronteerd wordt.

Mandeville is als dokter verplicht aan de eed van 'de goddelijke Hippocrates, die wonderbaarlijke man', zoals hij vol bewondering zegt. De essentie van Hippocrates is dat de levende mens in zijn individualiteit een individuele behandeling behoeft.[2] Mandevilles hele inzet en zorg gelden uitsluitend patiënten en bestaande pathologische problemen. Alleen levende individuele mensen, dieren en planten bestaan. Bestaan betekent, aldus Kurt Goldstein, dat het individu zijn capaciteiten actualiseert of verwerkelijkt.[3] Individuele mensen verkeren met elkaar. Met alle andere levende schepsels samen, hoe groot of klein ook, vormen ze de levende natuur. De natuur is geen decor buiten ons. Een volgepakt stadion waar een popconcert wordt gehouden is een en al natuur.

Dokters zijn ook maar mensen. Terwijl zij allen eedshalve het voetspoor van Hippocrates behoren te volgen, zijn er ook die de transcendentale afslag van Plato nemen. Voor hen heeft Mandeville geen goed woord over. Deze luchtfietserij is populair en lucratief. De vernuftige speculaties van deze hypothetiserende geneesheren worden opgehemeld, terwijl de stille ervaring van nauwgezette, praktiserende artsen belachelijk wordt gemaakt. Voor Mandeville bestaat alleen het ambachtelijke, het creatief moeizame in de concrete situatie, waarin feitelijke problemen aangepakt worden. Met de voeten in de modder, al doende, met vallen en opstaan, halen deze nijvere zwoegers de media niet. Bij Mandeville heeft dit niet alleen met betrekking op 'art of physic', de geneeskunst.

'Ik weet dat het poneren van deze leer betekent dat ik tegen de stroom van onze levendig praatgrage tijd in zwem.' Wat hierin doorklinkt is de mening van Aristoteles over Plato's ideeën of vormen. Aristoteles, van oorsprong ook dokter, noemde ze *terétismata*, gekweel, gekwetter, 'tweets', louter woorden zonder realiteit. In weerwil van Plato bestaat wat we denken niet buiten onze geest, die het bedenkt. Opmerkelijk is dat het Griekse woord *terétismata* in de middeleeuwen foutief maar wonderwel passend werd vertaald als 'monsters'. Hippocratici abstraheren zich niet van de werkelijke wereld van levende

individuele mensen, dieren en planten. Ze reduceren deze niet tot soorten, geslachten, functies, symbolen of statistieken. Ze zijn ambachtelijk in de weer. Al doende denken ze creatief na en hechten aan 'de blijvende waarheid die we ontdekken in al die regels die [...] door herhaalde en oordeelkundige ervaring werden bepaald.' Hun streven is het krijgen en ontwikkelen van bekwaamheid en vaardigheid om echte problemen te definiëren en op te lossen.

De bekwaamheid en vaardigheid van mensen om dingen tot stand te brengen ontwikkelt zich evolutionair. Charles Darwin ontleende de gedachte van de evolutietheorie aan wat 'Mandevilles schip' wordt genoemd.<sup>[4]</sup> Mandeville: 'Voor mensen die er nog nooit zo over hebben nagedacht, is het ongetwijfeld bijna onvoorstelbaar tot wat voor ontzagwekkende hoogte, vanaf bijna niets, sommige kunsten kunnen worden en zijn gebracht door menselijke nijverheid en toepassing, door de ononderbroken inspanning en gemeenschappelijke ervaring van vele eeuwen, hoewel slechts mensen met gewone aanleg er ooit aan hebben gewerkt. Wat een edele en ook mooie, wat een glorieuze machine is een eersteklas oorlogsschip, wanneer zijn zeilen zijn gehesen, het goed is opgetuigd en goed bemand! Aangezien het in omvang en gewicht geweldig groter is dan ieder ander beweegbaar lichaam dat door mensen is uitgevonden, bestaat er geen ander lichaam dat een even grote verscheidenheid heeft van verschillende verrassende vindingen waarop men prat kan gaan. Er zijn vele ploegen arbeiders in de natie die, als er aan geëigende materialen geen gebrek is, in staat zouden zijn om binnen een half jaar een prima schip te bouwen, uit te rusten en te laten varen. Toch is het zeker dat deze taak onuitvoerbaar zou zijn als deze niet zou zijn verdeeld en onderverdeeld in een grote verscheidenheid van verschillende taken, en het is even zeker dat geen van deze taken iets anders vereist dan arbeiders met gewone capaciteiten.'

Op de vraag wat hij daaruit zou opmaken, antwoordt Mandeville: 'Dat we vaak aan de voortreffelijkheid van de menselijke geest en de diepte van zijn scherpzinnigheid iets toeschrijven wat in feite te danken is aan tijdsduur en de ervaring van vele generaties, die alle erg weinig van elkaar verschillen in natuurlijke talenten en pienterheid.'

Psychiaters kunnen tegenwoordig gebruik maken van resultaten uit allerlei wetenschappelijke disciplines die er in Mandevilles tijd nog niet waren. Maar de vraag is wel of deze wel nuttig zijn. Want de wetenschappelijke methode is een platonisch, theoretiserend traject. Van waarnemingen vooraf, wetenschappelijke vraagstelling, hypothese, voorspelling/verwachting, onderzoek en resultaten tot en met conclusie. De ervaring van practici is dat zogenaamde wetenschappelijke conclusies vaak even onbruikbaar zijn als de speculaties van de hypothetiserende dokters, over wie Mandeville opmerkte dat dit 'een verstandig mens er bijna toe zou bewegen zijn eigen soort te verloochenen en hem te laten blozen, als hij een redelijk schepsel wordt genoemd.' Mandeville werkt bewust met geen enkele hypothese om alles open te houden, om zo ontvankelijk mogelijk tegenover zijn patiënten te kunnen blijven staan. Elke veronderstelling of vooroordeel beperkt iemands vermogens om waar te nemen en in te voelen, ja bederft ze zelfs. Als het begin niet goed is, kan er aan hun gezamenlijk tastenderwijs te banen therapeutische weg zeker geen goed einde komen.

Wat is Mandevilles methode als het om maatschappelijke problemen gaat?  
'Wanneer ik van plan ben in de oorsprong te duiken van enige grondregel of

politieke uitvinding ten nutte van de samenleving in het algemeen, dan vermoed ik mijn hoofd er niet mee te onderzoeken in welke tijd of welk land men het eerst ervan heeft gehoord en ook niet wat anderen erover hebben geschreven of gezegd. Maar ik ga direct naar de bron, de menselijke natuur zelf, en zoek naar het zwakke punt of het mankement bij de mens dat door die uitvinding wordt verholpen of gecompenseerd.' Zijn methode is ook dan die van een psychiater, niet van een politicus, partijganger, econoom, ethicus of filosoof. Want dat was hij allemaal niet.

## 2. Wie was Bernard Mandeville

Bernard Mandeville is de grootste onbekende Nederlander in Nederland. Hij verdient onze aandacht omdat hij actueel is en blijft. Zou Mandeville nu nog op dezelfde manier worden behandeld als destijds? Zijn *Fabel van de bijen* werd in 1723 aangeklaagd en door de Grand Jury van Middlesex veroordeeld wegens godslastering. Om een onbekende reden kwam het niet tot een veroordeling door een rechter. Vijf jaar later klaagde de Grand Jury erover dat er met haar veroordeling nog niets was gedaan. Laten we geen illusies hebben. Iemand als Mandeville wordt nu in vele delen van de wereld veel harder aangepakt. De aanklacht tegen *De fabel van de bijen* had een averechts effect. Mandeville werd in een klap een bestseller. In de achttiende eeuw heeft Mandeville internationaal grote invloed uitgeoefend. Dat zowel zijn genoemde boek als zijn *Vrije gedachten over godsdienst, kerk en volksgeluk* op de lijst van verboden boeken van de Rooms-katholieke kerk werden gezet, en daarop tot 1966 hebben gestaan, heeft daaraan niet afgedaan. Aan de oppervlakte is zijn invloed daarna minder geworden, maar de doorwerking ervan is gebleven. Wat de zogenaamde ideeëngeschiedenis betreft volsta ik met de eerdere verwijzing naar Charles Darwin.

Sinds het laatste deel van de twintigste eeuw en de tragische ervaringen met maakbaarheidsideologieën is de belangstelling voor Mandeville weer flink toegenomen. De internetzeepbel van rond 2000 en de grote kredietcrisis van 2008 zijn goed geweest voor de naamsbekendheid van Bernard Mandeville. Want had hij dit allemaal niet voorspeld? Voorspellen is het woord niet. Iedereen weet het. Gelegenheid maakt de dief. 'Gelegenheid is een grote deugniet. Procuratiehouders, geldmakelaars, bankiers en effectenmakelaars alsmede allerlei agenten kunnen in hun beroep ongetwijfeld even eerlijk zijn als mensen met welk ander beroep ook. Maar het is bij alle zaken duidelijk dat hoe groter het vertrouwen is dat in personen gesteld dient te worden en hoe meer hun transacties geheim zijn en zodanig dat zij er slechts verantwoording voor schuldig zijn aan God en hun geweten, zij des te meer speelruimte hebben om zonder ontdekt te worden een schurk te zijn.' Ongecontroleerde zelfregulering komt neer op het bieden van gelegenheid.

De oorzaak van Mandevilles actualiteit is het schepsel mens. Dat de buitenkant van de mensenwereld er anders uitziet dan vroeger, of zelfs maar tien of twintig jaar geleden, is voor iedereen zichtbaar. Mensen blijken in technologisch opzicht zeer vernuftig te zijn. Maar dat is dan ook alles. Want het schepsel mens zelf is onveranderlijk. Een ezel blijft een ezel en een mens een mens. Hierdoor is onze huidige wereld nog even modern en donkermiddeleeuws als drie eeuwen en veel langer geleden, in de tijd van de Romeinen en Grieken bijvoorbeeld.

Bernard Mandeville werd geboren in de Nederlandse zeventiende eeuw, de zogenaamde Gouden Eeuw. Op 15 november 1670 in Rotterdam. Zijn vader Michael de Mandeville (1639-1699), in de praktijk Michiel Mandeville genoemd, was dokter in Rotterdam en een van de stadsgeneesheren. Zijn grootvader en overgrootvader waren vooraanstaande artsen in Nijmegen. Zijn moeder Judith Verhaar kwam uit Schoonhoven. Ze stamde uit een geslacht van marineofficieren. In het Rampjaar 1672 werd haar vader zwaar gewond en haar eveneens gewond geraakte broer werd door de Fransen vermoord. Judith Verhaar overleed in 1688, 45 jaar oud, toen Bernard Mandeville 17 jaar was en zijn zusje Petronella nog geen 4 jaar. Bernard Mandeville doorliep in Rotterdam de Latijnse of Erasmiaensche school. Van deze school ging hij in 1685 rechtstreeks naar de universiteit van Leiden. Hij studeerde geneeskunde van 1685 tot 1690 en promoveerde begin 1691, twintig jaar oud.

Twee jaar later, begin 1693, werden de Mandevilles gedwongen halsoverkop Rotterdam te verlaten. In deze overwegend remonstrantse of rekkelijke stad met het dito stadsbestuur hadden calvinisten of preciezen de macht op de stadhuis gegrepen. Het niet-calvinistische bestuursapparaat werd grondig gezuiverd. Het was op stedelijk niveau een soort herhaling van de Dordtse synode van 1619. Het vertrek van de Mandevilles - zij waren niet de enigen - was hoogstwaarschijnlijk een represaille voor de actieve rol die de Mandevilles in 1690 bij het zogenaamde Rotterdamse oproer hadden gespeeld. De Mandevilles verhuisden naar Amsterdam. Bernard Mandeville reisde in 1693 naar het Engeland van koning-stadhouder Willem III. Zijn bedoeling was er Engels te leren. Hij bleef in Londen, omdat het hem er wel beviel. Hij ging er als dokter aan de slag. Hij trouwde in 1699 met Elizabeth Lawrence. Twee van hun kinderen bereikten de volwassen leeftijd. Mandeville overleed op 21 januari 1733. Anders dan vele landgenoten koos hij niet voor de Engelse nationaliteit.

Mandeville wist al heel jong dat hij dokter wilde worden. Net zo een als zijn vader. Dokters waren toen geneesheren. Onze huisarts voor iedereen is er pas sinds de Tweede Wereldoorlog. Een geneesheer deed geen lichamelijke ingrepen bij mensen. Dat was voorbehouden aan chirurgijns. Goede geneesheren kijken, luisteren, praten, instrueren en geven recepten. Een stadsgeneesheer heeft bovendien ook taken op het gebied van het stedelijke gezondheidsbeleid. Want voorkomen is beter dan genezen. In zijn *Schooloratie* (1685) maakt de bijna vijftienjarige Mandeville al duidelijk dat hij zich niet wil beperken tot het helpen van patiënten. Hij vindt de preventieve geneeskunde belangrijker dan de curatieve. Waarom gaat hij zich specialiseren? *Ars longa, vita brevis*. Een mensenleven is te kort om de geneeskunde helemaal te kunnen beheersen. Mandeville vindt dat artsen zich moeten specialiseren in één ziekte. Samen kunnen de artsen op die manier de hele geneeskunde verbeteren. Over de stand van de geneeskunde is Mandeville zeer kritisch. Ze stelt weinig voor. De twee belangrijkste doodsoorzaken zijn ziekten en dokters.

Mandeville specialiseerde zich in 'hypochondrische en hysterische' ziekten. In mensen met depressies, zouden we nu zeggen, van wie de een wel en een ander niet bij een hulpverlener terecht komt. Mandeville bekwaamde zichzelf tot psychiater en werd, zoals nog zal worden besproken, de eerste moderne psychiater. De aanduiding hypochondrische en hysterische ziekten is overigens zo gek nog niet. Hypochondrie (mannen) verwijst naar het zachte gedeelte van de buik tussen ribben en navel, en hysterie (vrouwen) naar de baarmoeder. In

Mandevilles visie is dit onderscheid naar geslacht zinloos. De verwijzing naar de buik is wel zinvol. Wij zijn opgegroeid met de gedachte dat ons brein in de hersenen zit. Maar in de buik zit een sterker brein. Denk aan het woord 'gut feeling', 'buikgevoel', wat intuïtie of instinct betekent. We zijn ons hersenbrein niet. We zijn in alle opzichten psychosomatisch.

Mandeville had een andere specialisatie kunnen kiezen. Waarom kiest hij voor deze stoornissen? Hij heeft ten minste vijf redenen. Bij chronische ziekten als depressies hoeft hij niet steeds aan het bed te zitten en hoeft zijn aanwezigheid ook niet onplezierig te zijn. Heeft hij een voorbeeld in de persoon van zijn vader, die in zijn algemene dokterspraktijk al goede resultaten had geboekt bij patiënten met bepaalde psychische ziekten. Ten derde is Mandeville een ervaringsdeskundige. Hij is niet vrij van de klachten waarin hij zich specialiseert.[5] Hij is zijn eigen psychiater, houdt privé nooit op zichzelf te onderzoeken. De functie van deze voortdurende zelfreflectie is het vinden van hoop en betekenis, of je nu therapeut of patiënt bent.[6] En ten slotte kent hij zijn sterke punt: mensenkennis.

De beeldvorming over Mandeville als persoon is tegenstrijdig. Wat vonden degenen die hem persoonlijk hebben gekend? In zijn necrologie komt Mandeville er goed van af. Dat hij zeer begaafd was en van gezelschap hield; 'door verstandige en geletterde mensen' gewaardeerd werd; in zijn beroep bekend stond om zijn welwillendheid en menselijkheid; een buitengewoon rechtschapen en integere gentleman was. Bewijzen van het tegendeel zijn er niet. Benjamin Franklin maakte hem mee als gemakkelijk middelpunt van een club. Wat er niet in staat is, is wat zijn werk aantoont, namelijk dat hij voor zichzelf en voor anderen opkwam. We weten ook dat hij contacten had in de hoogste kringen.

Wat vindt Mandeville van zichzelf? Geen woord over echtgenote, kinderen, kleinkinderen of zijn zuster in Zwolle. Wat zoal wel? Hij vindt zichzelf langzaam van nature, kan maar een ding tegelijk aan en houdt niet van grote menigten. Hij houdt een praktijkomvang van maximaal een dozijn patiënten aan. Hij heeft werkdagen van rond de tien uur. Mag hij de rest van de tijd alsjeblieft voor zichzelf houden? Hij woont, zodra hij dit kan, buiten de City van Londen. Bij apothekers heeft hij een slechte reputatie, omdat hij weinig of geen medicijnen voorschrijft. Hij is altijd zuinig genoeg geweest om geen reden te hebben rijkdom te zoeken. Hij gaat naar de Anglicaanse kerk -waarin hij met zijn eigen geloof alle ruimte heeft- en houdt van vis en blauwe kaas. Hij rookt bewust niet en drinkt nauwelijks alcohol, want wie alcohol drinkt heeft er geen baat van als medicijn. En mocht iemand hem een optater verkopen, dan kan hij niet garanderen dat hij filosofisch reageert. Mandeville is overtuigd van zijn bijzondere inzicht in mensen, van zijn mensenkennis.

Waar hij onzeker over blijft, is zijn beheersing van de Engelse taal. Hij is een Nederlander, zoals eerder gezegd behield hij de Nederlandse nationaliteit, en hij voelt zich buitenlander. Een buitenlander kon ook geen volwaardig lid zijn van het Engelse doktersgilde. Toen hij een jaar of 37 was schreef hij nog gedichten in het Nederlands. Als vijftigjarige is hij nog bezig met de echte oorzaak van zijn vertrek uit Rotterdam, de calvinistische predikant Pierre Jurieu. In zijn werk gebruikt hij vaak Nederlandse voorbeelden. Uit Amsterdam, geen enkel uit Rotterdam. Mandeville sluit tot op het laatst niet uit, dat hij buiten Engeland zal sterven. Het is welhaast onvermijdelijk dat zijn gedwongen vertrek uit Rotterdam

en zijn immigrant-zijn in Engeland bij hem een trauma van 'ambiguous loss' hebben veroorzaakt. Geen kwestie van een persoonlijke pathologie, maar een relationele stoornis.[\[7\]](#)

Van begin af aan heeft Mandeville te maken gehad met een ongunstige beeldvorming. Hij maakte zich daar niet echt druk over. 'Wie over vergif schrijft, kan een uitstekende dokter zijn.' Hij is neergezet als iemand die dubbelzinnig, ongeloofwaardig, onoprecht, losbandig, godslasterlijk of zelfs duivels was. Deze beeldvorming is het werk van tegenstanders en wetenschappers. Zij is opzettelijk veroorzaakt door tegenstanders, theologen en anderen wier gezag gebaseerd is op standpunten die voor absoluut geldig moeten doorgaan. Niet bij machte zijnde Mandevilles constatering dat ieder standpunt sociaal relatief is, te weerleggen, resteert hun als enige mogelijkheid hem zwart te maken. Bij wetenschappers ligt het anders. Hun wetenschappelijke methode schiet tekort om Mandevilles werk te verklaren. Sterker nog, ze hebben zijn hippocratische referentiekader niet eens onderkend. Bovendien hebben ze, en dit betreft ook tegenwoordige Nederlandse wetenschappers, er geen idee van hoe Nederlands Mandeville is, en gelet op alle zeer genuanceerde culturele differentiaties in de Gouden Eeuw, op welke specifieke manier. Deze wetenschappers schromen niet hun eigen tekortkomingen en vooroordelen op de persoon Mandeville te projecteren. Illustratief in dit opzicht is F.B. Kaye.[\[8\]](#)

Afgezien nog van bedoelde gebreken in het bestuderen van Mandeville is er nog een manco waardoor hij feitelijk veel onbekender is dan meestal wordt aangenomen. Alle aandacht is naar *De fabel van de bijen*, met de beroemde ondertitel *particuliere ondeugden, private weldaden* gegaan. De rest van zijn werk is veronachtzaamd. Maar het is niet juist Mandeville te vereenzelvigen met *De fabel van de bijen*. Dit boek is niet alleen maar een fragment van het mozaïek dat zijn hele, overigens niet al te grote oeuvre is, het is daarin bovendien een uitzondering, namelijk in literaire termen een rapsodie, een verzameling van stukken, waarmee hij wilde uitleggen dat zijn negen jaar eerder, in 1705 verschenen gedicht, *De morrende korf of eerlijk geworden schurken*, geen satire was. De uitleg is evenmin een satire, want hij is geen satiricus. De psychiater Mandeville is een en al dialoog. Hij krijgt als persoon vooral body in zijn dialogen. Het is de dialoogvorm die in zijn oeuvre overheerst, een oeuvre dat van begin tot eind een consistent geheel vormt. Bij gebrek aan andere relevante bronnen uit zijn tijd, is dit geheel, zonder weglating of accentuering van een van zijn werken, de enige grondslag voor een betrouwbare beeldvorming over Mandeville.[\[9\]](#)

### **3. Waarom schreef Mandeville wat hij schreef?**

Door zijn literaire kwaliteit heeft Mandeville een vaste plaats verworven in de geschiedenis van de Engelse literatuur. Hij is inmiddels ook opgenomen in de Digitale Bibliotheek van de Nederlandse Letteren (DBNL). Maar hoe fraai ook, Mandeville schrijft omdat hij psychiater is. Hij wil mensen helpen, bijvoorbeeld die in hun leven vast komen te zitten, die in de knel dreigen te raken of die, zoals bestuurders, met alle goede bedoelingen stappen nemen die averechts moeten uitpakken omdat ze van verkeerde veronderstellingen uitgaan. Ieder levend individu, mens of microbe, moet voortdurend tot een eigen vergelijk komen met andere individuen die zelf in hun bestaan niets anders nastreven. Er zijn personen die er zodanig problemen mee hebben in deze dynamiek overeind te blijven, dat ze professionele hulp nodig hebben om met zichzelf en hun

omgeving op een acceptabele manier in het reine te komen. Wie als psychiater of soortgelijke professionele hulpverlener wil kunnen helpen, moet zelf de veerkracht hebben iedere patiënt op te vangen, om zijn of haar verstarring te helpen vervagen en de eigen veerkrachtigheid van de patiënt weer in voldoende mate te kunnen laten herstellen. De levende natuur, waarvan de individuele mensen deel uitmaken, is een onophoudelijke deining tussen een onbekend begin en een onbekend einde. Niets is vast, behalve wat levenloos is. Voor zowel de hulpverlener als de patiënt impliceert veerkrachtigheid een eigen tolerantie van meerduidigheid en ontspannenheid over onbeantwoorde vragen.

Mandevilles oeuvre is psychiatrisch. Zijn streven is tolerantie van meerduidigheid en ontspannenheid over onbeantwoorde vragen bij zijn lezers te ontwikkelen, waardoor ze op hun eigen manier in hun eigen situatie zelf hoop en betekenis aan hun leven geven wanneer hieraan wat mankeert. Dat niets van een leien dakje gaat en alles onvoorspelbaar is, is in het algemeen niet alleen natuurlijk, maar voor een niet gering deel in het bijzonder ook het gevolg van onze menselijke eigenschappen. Mensen zijn van nature niet sociaal, maar sociabel. Sterker, we zijn van alle schepselen het meest ongeschikt om met elkaar in wat grotere aantallen samen te leven. We zijn onderling niet te harden. Maar door dezelfde eigenschappen waardoor we niet sociaal zijn, zijn we bij uitstek sociabel, dat wil zeggen te socialiseren. Vreesachtig en sluw als we zijn, kunnen we met veel drang en dwang, zacht en hard, leren ons min of meer sociaal te gedragen, uitzonderingen daar gelaten. We leren elkaar te velen, worden dan minder bang voor elkaar en we hebben er wederzijds profijt van.

Iedereen heeft van nature zijn eigen hartstochten en zwakheden. Deze ontkennen of onderdrukken, bijvoorbeeld vanuit een of ander waandenkbeeld of door ingrijpen van anderen, is schadelijk voor de geestelijke en lichamelijke gezondheid van individuen en voor hun welzijn en geluk in het samenleven met elkaar. Dit geldt ook voor tegenovergestelde, te weten het botvieren van hartstochten en zwelgen in zwakheden. 'Ondeugd,' aldus Mandeville, 'bestaat niet uit het voelen van hartstochten of beïnvloed worden door de zwakheden van de natuur, maar uit het toegeven en gehoorzamen aan hun roep, in weerwil van de stem van de rede'.

Mensen groeien en bloeien door eigenschappen die vaak als ondeugden worden aangemerkt. 'De eigenschappen waarvan we allemaal doen alsof we ons ervoor schamen, zijn het grote fundament van een bloeiende samenleving.' Welke zijn onze innerlijke dwingelanden? Honger, dorst en naaktheid zijn de eerste tirannen die ons dwingen in beweging te komen.<sup>[10]</sup> Daarna zijn onze trots, luiheid, zinnelijkheid en wispelturigheid de grote bazen, die alle kunsten en wetenschappen, bedrijven, ambachten en beroepen in gang zetten. Nood, gierigheid, afgunst en eerzucht, elk in de eigen categorie, zijn de werkmeesters die de leden van de samenleving aan het werk houden. Ze zorgen ervoor dat we ons allemaal, de meesten van ons vrolijk, onderwerpen aan het corvee van onze positie; koningen en vorsten niet uitgezonderd. Gereedschappen, instrumenten en machines zijn allemaal uitgevonden om de zwakheid van de mens te helpen, zijn vele onvolmaaktheden te herstellen, zijn luiheid te bevredigen of zijn ongeduld te ondervangen. Mensen verdorren en versterven door eigenschappen die deugden worden genoemd. Met alleen eerlijkheid, liefde voor gezelschap, goedheid, tevredenheid en zuinigheid krijg je een slaapverwekkende samenleving.

De paradox van Mandeville 'particuliere ondeugden, publieke weldaden' betekent dat de als ondeugden aangeduide eigenschappen door het handige management van een bekwaam politicus in publieke weldaden kunnen worden veranderd. Zonder bestuur gaat het niet. Hoe meer mensen, des te meer regels en bestuur, en handhaving en sancties. 'Wetten en bestuur zijn voor de politieke lichamen van beschaafde samenlevingen wat de levensgeesten en het leven zelf zijn voor de natuurlijke lichamen van bezielde schepselen.' Wil je welvarende en beschaafde samenlevingen, dan is de voorwaarde dat hun bestuurders bekwaam zijn. Bekwaam zijn die bestuurders die de reële eigenschappen van mensen handig weten te reguleren en wel zodanig, dat de samenleving als geheel, dus iedereen, er profijt van heeft. 'Trots en ijdelheid hebben meer ziekenhuizen gebouwd dan alle deugden bij elkaar.'

Samenlevingen, in welke omvang, vorm of doelstelling dan ook, bestaan uit krioelende individuen. Hen besturen is even ambachtelijk handwerk als klokken maken. Mandeville: 'Het is nu gewoon om klokken te hebben die gemaakt zijn om met een grote precisie verscheidene deuntjes te spelen. Niet zonder verbazing kan zowel aan de studie en arbeid als aan de last van teleurstellingen worden gedacht die zo'n apparaat, door het in elkaar te zetten en weer uit elkaar te halen, noodzakelijkerwijs vanaf het begin tot het einde moet hebben gekost. Er bestaat bij het bestuur van een bloeiende stad, dat ononderbroken verscheidene eeuwen heeft geduurd, iets wat hiermee analoog is. Er is geen gedeelte van de heilzame regelingen die ertoe behoren, zelfs niet de onbelangrijkste en miniemste, waaraan geen grote moeite en aandacht en tijd zijn besteed. En als je de geschiedenis en ouderdom van een dergelijke stad bekijkt, zul je concluderen dat de veranderingen, intrekkingen, toevoegingen en amendementen die zijn aangebracht in en aan de wetten en regelingen waardoor zij wordt geregeerd, buitengewoon groot in aantal zijn, maar dat, wanneer zij eenmaal tot zoveel perfectie zijn gebracht als kunst en menselijke wijsheid ze kunnen brengen, het gehele apparaat gemaakt kan worden om uit zichzelf te spelen, met even weinig bekwaamheid als nodig is om een klok op te winden. En het bestuur van een enorme stad zal, eenmaal op orde gebracht en met hogere overheidspersonen die alleen maar hun neus achternagaan, gedurende een hele tijd voortgaan met juist te lopen, hoewel er geen wijze mens in zit.' Betekent dit juist niet dat de bestuurders van steden, van hele republieken en koninkrijken supermensen moeten zijn, met bekwaamheid en toewijding, met rechtschapenheid en deugd, met kennis, gematigdheid, zuinigheid, openheid en minzaamheid? Mandeville: 'Kijk zo snel als je kunt naar zulke mensen uit. Maar ondertussen kunnen de posten niet open blijven; de diensten moeten worden verricht door degenen die je kunt krijgen.'

#### **4. Zelfvoorkeuren**

Hippocratici laten mensbeelden aan platonici over. Voor Mandeville gaat het erom zo goed mogelijk te begrijpen hoe levende individuele mensen psychosomatisch in elkaar steken. Wat de lichamelijke kant betreft was de kennis toen in het algemeen minder dan nu. Wat de psychische kant betreft is het inzicht van Mandeville nog steeds onovertroffen.

Mandeville wil mensen meer bekend maken met zichzelf, want heel weinig mensen begrijpen zichzelf. Dit maakt hen feitelijk nog vreesachtiger, nog onzekerder dan dat ze van nature al zijn. We worden opgevoed, maar waarom



we opgevoed moeten worden en waarom dit zo lang moet duren, leren we niet. Dat onze eigen opvoeding ook maar een toevalligheid is, mogen we ons zeker niet realiseren van al die onbescheiden schrijvers die mensen leren wat ze zouden moeten zijn, zonder hun te vertellen wat ze werkelijk zijn. We lijken op grote Chinese vazen die naast een schoorsteenmantel staan, aangekleed en opgesierd, en afhankelijk van smaak en mode min of meer aardig om aan te zien. Maar in wezen zijn we, niemand uitgezonderd, een allegaartje van honger, dorst en naaktheid, trots, luiheid, zinnelijkheid en wispelturigheid, nood, gierigheid, afgunst en eerzucht. We zijn vaten vol tegenstrijdigheden met veel stof en spinnenwebben, doordat we beperkt waarnemen, maar een klein verstand hebben en uiterst matig nadenken.

Mandevilles belangrijkste inzicht omvat dit alles. Hij bedenkt er laat in zijn leven, hij is dan 58 jaar oud, het woord 'zelfvoorkeur' voor. Zelfvoorkeur is de basishartstocht van ieder schepsel, dus niet alleen van mensen. Een biologisch/psychologisch gegeven. Omdat dit niet alleen mensen betreft, zal het duidelijk zijn dat zelfvoorkeur geen morele of ethische (bijvoorbeeld als zelfzuchtigheid of egoïsme) dan wel economische (eigenbelang, eigenbaat) bijbetekenis heeft. Zelfvoorkeur omvat het streven naar zelfbehoud, naar overleven, maar het gaat verder dan dat. Want 'de dood is niet wat we het meest vrezen.' Trots en schaamte kunnen zodanig zijn dat we ons leven er voor over hebben. Mandevilles omschrijving van zelfvoorkeur is als volgt: 'Elk schepsel moet een echte voorkeur voor zijn eigen wezen hebben die uitgaat boven die welke het voor een ander wezen heeft.' Onze biopsychologie verschilt niet fundamenteel van die van andere dieren. Deze zienswijze van Mandeville wordt bevestigd door het werk van de Nederlandse bioloog Frans de Waal.

De betekenis van zelfvoorkeur is dat ieder van ons zichzelf hoger waardeert dan zijn reële waarde, maar tegelijk nooit zonder twijfel is. We blijven vrezen dat we onszelf inderdaad overwaarden. De mens is een vreesachtig dier. Daarom zoeken we onophoudelijk naar bevestiging door anderen. Maar geen enkele bevestiging kan onze vrees of onzekerheid blijvend wegnemen. Blijft bevestiging uit of schiet ze tekort, dan wordt onze gezondheid aangetast. Zelfvoorkeur kunnen we niet rechtstreeks waarnemen. Wel haar januskop: trots en schaamte. In onuitputtelijke variaties en uitingsvormen om eer en oneer. De spanning tussen individuen is permanent - door vergelijking, competitie, imitatie, aantrekking, afstoting, strijd en oorlog. Hoe beschaafder, des te uitgebreider en verfijnder zijn de middelen die we gebruiken. Alle menselijke cultuur wordt bepaald door onze menselijke natuur, zelfs als we er in de verste verte denken dat onze natuur er niets mee te maken zou hebben. Onze zelfvoorkeur is vibrerend, levend. Ze verandert met elke hartslag. Ons verstand is te beperkt om de effecten van ons doen en laten te overzien en voorzien. Omdat dit voor iedereen geldt, is geen enkele samenleving maakbaar; geen gezin, bedrijf of school, laat staan een maatschappij. Wel treden overal en op elk moment op een onvoorspelbare manier spontane ordeningen op. [vgl. het begrip 'stigmergie']. Als mensen die elkaar niet kennen met een bus op reis gaan, gaan ze na een korte busstop weer op dezelfde plaatsen zitten. Ordeningen, kortstondig of niet, reduceren onze vrees voor elkaar, geven gemak en mogelijk voordeel. Ordeningen in de vorm van gewoonten, gebruiken en regelingen bestaan niet op zichzelf, maar blijven, zoals alles wat georganiseerd wordt, persoonsgebonden en dus onderhevig aan de werking van zelfvoorkeuren. Hoe sterk deze voorkeuren zijn kan bijvoorbeeld afgeleid worden uit de hoeveelheid menskracht die nodig is

om in werking gestelde regelingen te handhaven en conflicten erover te beslechten. De 'Nachtwacht' van Rembrandt zou er niet zijn als mensen zoetsappig sociaal waren.

## 5. Pathologische thematiek

'Wat voor schade breng ik de mens toe, als ik hem meer met zichzelf bekend maak dan hij daarvoor was?' Een onschuldige vraag van Mandeville, zo lijkt het, waarop het antwoord 'geen enkele' is. Het is een typisch medisch-ethische vraag, want een dokter mag met wat hij doet in ieder geval geen schade toebrengen. Het hete hangijzer is natuurlijk hoe dit 'zichzelf' eruit ziet. Mandevilles opvatting hiervan is hierboven al geschetst.

Zou de recensent die Mandevilles analyse van het menselijk gebeuren heel treffend vindt maar hem verwijt geen remedie of oplossing te bieden zich realiseren hoeveel ideologisch verlangen hijzelf koestert? Ideologieën maken deel uit van 'the white man's burden'. Interessant is wat dit betreft Mandevilles voorspellende constatering. 'Het is zeker dat als christelijkheid eenmaal ontdaan is van de striktheid van haar discipline en haar meest essentiële voorschriften, de bedoeling ervan zo bekwaam van zijn echte en oorspronkelijke gebied kan worden verdraaid, dat zij voor elk wereldlijk doel of plan waarvoor een politicus een reden kan hebben, dienstig kan worden gemaakt.' Christelijkheid verwordt dan tot christendom en nadat dit wereldse christendom zich aan de greep van kerken heeft ontworsteld, is het linksom en rechtsom de bron van alle Westerse ideologieën, zoals socialisme, communisme, nationalisme, liberalisme en humanisme geworden. Ideologieën waarmee de wereld vanaf de achttiende eeuw tot en met nu hardhandig kennis heeft gemaakt. Iedere ideologie is een platonisch voorschrift hoe de mens moet zijn of gemaakt moet worden. Iedere ideologie is een waan, een hersenspinsel, bedacht en gehanteerd op grond van zelfvoorkeuren. Niet dat dit ooit toegegeven zal worden, want mensen spreken nu eenmaal niet begrepen te worden, dat wil zeggen hun door hun zelfvoorkeur ingegeven motieven bloot te geven. Mandeville is dokter en staat dus voor wat mensen niet of minder ziek en wat zieke mensen min of meer beter maakt. Als hij al wat voorschrijft, is dat een doktersrecept in de concrete situatie van een concrete patiënt.

Met elke godsdienst gaat het fout zodra iemand zijn brood ermee gaat verdienen. Voor de christelijke Mandeville heeft geloven, dat geen weten is, uitsluitend betrekking op het hiernamaals. Hij gelooft de bovennatuurlijke openbaring waarvan de bron Jezus Christus zelf is. Zijn geloof is strikt persoonlijk of remonstrants. Hij is geen calvinist. Christus is voor hem 'de grote arts van de ziel'. Christus is psychiater. Alleen het Nieuwe Testament telt. Dit verhaal is duidelijk en wat niet duidelijk of geheimzinnig is, kan niemand invullen. Theologen zijn overbodig. Kerkorganisaties zijn niet gebaseerd op het Nieuwe Testament. Het zijn gevaarlijke speelballen door de zelfvoorkeuren van het kerkpersoneel. Scheiding van overheid en kerk is noodzakelijk en de overheid moet goede controle op kerken uitoefenen. Scheurmakers en haatpredikers moeten door individuele kerkgangers zo vroeg gesignaleerd worden, zodat ze aangepakt kunnen worden. *Vrije gedachten over godsdienst, kerk en volksgeluk* blijft hoogste actueel.

Mandevilles gedicht *De menslievendheid van de planter is een van de eerste* gedichten in het Engels tegen de slavernij in Amerika en de theologische hypocrisie van de Anglicaanse kerk die grote materiele belangen bij de slavenhandel en slavernij heeft en bij het slavernijverbod zelfs schadeloos werd gesteld.

Aan Mandevilles eerste boek *De ontmaskerde maagd* ligt een pathologische problematiek van vrouwen ten grondslag die structureel is. Nog steeds is de berekening van de Engelse dokter Thomas Sydenham juist, dat zestien procent van alle chronische ziekten depressies zijn. In de *Week van de Psychiatrie* (2015) werd bekend gemaakt dat 1,1 miljoen van de rond 17 miljoen Nederlanders antidepressiva gebruiken. Depressies komen veel meer voor bij vrouwen dan bij mannen. Sydenham: 'Er zijn heel weinig vrouwen, welke sekse de helft van de volwassen mensen vormt, helemaal vrij van enige aanval van deze ziekten.'<sup>[11]</sup>

In *Een verhandeling over hypochondrische en hysterische ziekten* (1711/uitgebreide versie 1730) voert Mandeville gesprekken met een gefingeerde patiënt, die ook dokter is, niet praktiserend, maar theoretisch. Zijn gefingeerde vrouw en dochter hebben dezelfde soort klachten. Mandeville past een volkomen nieuwe behandelmethodete toe, die wij pas vanaf het laatste deel van de twintigste eeuw kennen als de moderne cliëntgerichte gesprekstherapie.<sup>[12]</sup> Het is niet overdreven Mandeville de eerste moderne psychiater te noemen. Hij zou, als hij nu hier zou werken, een bloeiende praktijk hebben. Onder psychiaters is een discussie gaande naar aanleiding van het psychiatrisch handboek *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM-5). Mandevilles bijdrage hieraan staat al in dit boek.

Opgemerkt moet worden dat Mandevilles *Verhandeling* ook een uitwerking is van de kritiek, die hij in zijn gedicht *De morrende korf of Eerlijk geworden schurken* op collega-artsen heeft geleverd. Hij zegt daarin: 'Artsen hechtten meer waarde aan roem en rijkdom dan aan de kwijnende gezondheid van de patiënt of aan hun eigen bekwaamheid. Het merendeel leerde niet de regels van de kunst aan maar ernstige, peinzende blikken en saai gedrag om de gunst van de apotheker te krijgen en de lofprijzing van vroedvrouwen, priesters en allen die dienst doen bij geboorte of begrafenis; om geduld te hebben met de altijd roddelende kliek en te luisteren naar wat Mevrouw d'r tante voorschrijft; om met een formele glimlach en een vriendelijk 'Hallo' een wit voetje te halen bij de hele familie; en – wat de grootste vloek van alles is om de onbeschaamdheid van de verpleegsters te verdragen.'

Zelf beschouwt Mandeville zich als een van de eerlijke artsen, een 'bekwame bij', over wie hij in dit gedicht schrijft: 'Hoewel de geneeskunst bleef zolang als er zieken waren, wilde niemand iets voorschrijven, behalve bekwame bijen die zo wijdverspreid door de korf zaten, dat niemand van hen op pad behoefde te gaan. Ze wimpelden zinloze discussies af en spanden zich in om de patiënten van hun ellende te bevrijden. Ze zagen af van medicijnen uit oneerlijke landen en gebruikten het product van hun eigen land, in de wetenschap dat de goden geen ziekte zonden naar landen die daarvoor geen geneesmiddelen hadden.'

De pathologische problematiek die Mandeville in *De Fabel van de Bijen, of Particuliere ondeugden, publieke weldaden* aansnijdt, is dat mensen hun werkelijkheid niet of niet goed onder ogen zien. Ze lijden aan wanen of utopieën.

De behandeling bestaat erin met vele aansprekende voorbeelden de relativiteit van alle opvattingen van mensen aannemelijk te maken. *In De onheilen die terecht van een Whig-regering gevreesd moeten worden* is vreemdelingenhaat een opmerkelijk onderwerp. Nogal wat Engelsen vonden de zogenaamde 'Glorious Revolution' van 1689 helemaal niet zo roemrijk en zagen de Nederlanders als bezetters. Er is een flinke vreemdelingenhaat. De buitenlander Mandeville benadrukt het historisch perspectief: wijzelf of onze voorouders zijn bijna allemaal uit andere landstreken gekomen en de ontvangende gebieden hebben er op termijn alleen maar baat bij gehad.

In zowel *Mensen spreken niet om begrepen te worden* (2007) als het vervolg hierop, *De oorsprong van de eer en het nut van christelijkheid bij oorlog*, is er sprake van een individuele pathologische problematiek. Namelijk van ene 'Horatio'. Horatio was in werkelijkheid de vooraanstaande Britse politicus Henry St. John, burggraaf Bolingbroke (1678-1751). Zijn persoonlijkheidsstoornis was niet onbekend. In 1727 nam Bolingbroke Mandeville en zijn *Fabel van de bijen* in een publicatie frontaal onder vuur.<sup>[13]</sup> Mandevilles reageert als psychiater en hij behandelt Bolingbroke als patiënt. De gesprekken gaan over thema's in *De fabel van de bijen*. Ze verlopen conform Mandevilles cliëntgerichte gesprekstherapie.

Ten slotte nog prostitutie en criminaliteit. In plaats van problemen te verminderen, vergroot de bestaande wetgeving de ellende. Mandevilles gaat diagnosticerend te werk en formuleert praktische voorstellen. Het zijn mooie voorbeelden van zijn hippocratische aanpak. Over *Een bescheiden verdediging van openbare bordelen* wil ik alleen zeggen dat het huidige prostitutiebeleid in Nieuw Zeeland in de lijn ligt van Mandevilles opvattingen en dat Nederland nog heel veel van hem leren. Voor de arts Mandeville is er geen twijfel over: een kleiner kwaad is verantwoord om een groter kwaad te herstellen of te voorkomen. Zijn belangrijkste voorstellen op het gebied van criminaliteitsbestrijding en bestraffing, in *Een onderzoek naar de oorzaken van de veelvuldige terechtstellingen in Tyburn*, zijn een eeuw later in Engeland in praktijk gebracht.

## 6. Minnaar van ervaring

De patiënt die dokter Filopirio, de minnaar van ervaring, vroeg een nieuwe afspraak te maken, heette Misomedon. Deze naam betekent 'hater van dokters'. Hij is een hypochonder en typisch voor een hypochonder is dat hij of zij van de ene naar de andere dokter gaat. De hypochonder haat dokters en durft niet buiten hen. Dat is een symptoom van de stoornis. Dat Filopirio geen nadere afspraak maakte, is een therapeutisch correcte interventie.

In *Vrije gedachten over godsdienst, kerk en volksgeluk* heeft Mandeville het over staatshypochonders, staatszwaarmoedigen. Dit zijn mensen die op 'de politiek' schelden, er zijn alleen maar verkeerde politici, en er tegelijk van eisen hen gelukkig te maken. Het zijn Misomedons. Wat biedt Mandeville hun?

'Ons misnoegen en morren zijn voor de gehele wereld, en heel Europa hoort ons mopperen te midden van zoveel gemak en een grotere overvloed dan geen ander rijk, staat of koninkrijk nu bezit. Zou enige staatsdokter ons fraaie aangezicht aanschouwen en, na onze slappe, geesteloze pols te hebben gevoeld, de echte oorzaken van al onze grieven onderzoeken, dan moet hij onmiskenbaar de natie

depressief verklaren. Geen vrouw is op het hoogtepunt van haar vapeurs grilliger in haar klachten dan sommigen van ons, en droefgeestige gekken hebben niet meer gruwelijke angsten voor dingen in de zwartste aanvallen van spleen dan onze staatszwaarmoedigen bezig zijn ons dagelijks in het oor te blazen.

Bij stoornissen waarin hoofdzakelijk de verbeelding wordt aangetast, kunnen mensen, zonder welke andere medicijnen ook, zichzelf vaak tot gezondheid redeneren. Wie gelukkig wil zijn, moet trachten wijs te zijn, en aangezien dit bestaat in een uitgestrekte kennis van de echte waarde van dingen en een vermogen om bij alle gebeurlijkheden datgene te kiezen wat voor een gezonde en onpartijdige rede het meest verkieslijk schijnt, zo is het dat alleen door alle belemmeringen van vooroordeel en kluisters van menselijk gezag af te schudden, door vrijelijk te denken, dat mensen tot wijsheid kunnen komen. Er is geen betere manier om ongegronde jaloezie en panische angsten te genezen dan door te durven onderzoeken en dingen koen onder ogen te zien.'

Wij staan nu in het algemeen meer bloot aan staatshypochonders dan vroeger. Ze hadden in Mandevilles tijd minder podia. Er waren bijvoorbeeld geen politieke partijen, verkiezingstaferelen en media zoals wij die nu kennen.

Het belang van het ontwikkelen van eigen tolerantie van meerduidigheid en ontspannenheid over onbeantwoorde vragen is tegelijk alleen maar toegenomen. Indachtig de psychiater Bernard Mandeville is er alle reden zelf vrijelijk te denken, en minnaar van ervaring te zijn.

ACJ 06-04-2015

---

[1] Nicolaas Westendorp Boerma (1872-1951), *Mandeville*, in *Mens en Maatschappij* (1930). Vgl. ook N. Westendorp Boerma, *Engelsche verlichting van Francis Bacon tot David Hume*, in H. van Oyen, *Philosophia* (1949), dl. ii, blz. 75-112.

[2] Vgl. J.A. van der Hoeven, *Hippokrates, arts en ethiek* (1963), blz. 11.

[3] Vgl. de neuroloog en psychiater Kurt Goldstein (1878-1965), *The Organism: A Holistic Approach to Biology Derived from Pathological Data in Man* (1939) en *Human Nature in the Light of Psychopathology* (1940). Goldsteins begrip 'self-actualisation', zelfactualisatie of zelfverwerkelijking, zijnde 'the only drive by which the life of an organism is determined', benadert Mandevilles begrip 'zelfvoorkeur'. Mandevilles cognitief-psychologische referentiekader lijkt op dat van Aaron T. Beck (\*1921).

[4] Darwin wekt met zijn *Origin of Species* de indruk dat evolutie op het niveau van soorten mogelijk zou zijn. Dit kan niet juist zijn. Soort is een begrip en bestaat niet in werkelijkheid. Evolutie vindt plaats op het niveau van levende individuen.

[5] Hij geeft dit terloops aan in het voorwoord van zijn *Verhandeling over hypochondrische en hysterische ziekten*. Dit boek heeft hij geschreven voor 'de patiënten

die hiervan te lijden hebben' en, voegt hij eraan toe, niet om 'andere praktiserende artsen te onderwijzen die beweren zowel hen *als mijzelf* (cursief ACJ) te genezen'.

[6] Vgl. Pauline Boss, *Loss, trauma and resilience, therapeutic work with ambiguous loss* (2006), blz. 196. 'Zelfreflectie wordt een essentieel deel van het complexe dialectische proces om hoop en betekenis te vinden.'

[7] Vgl. Pauline Boss, *Loss, trauma and resilience, therapeutic work with ambiguous loss* (2006), blz. xviii

[8] F.B. Kaye is Frederick Benjamin Kugelman (1892-1930), inleiding bij zijn uitgave van Mandevilles *Fabel van de bijen* in 1924. De lijst met voorbeelden is te lang en groeit nog steeds. Het is ongelooflijk hoe dom en slordig het er in het wetenschapsbedrijf aan toe gaat. Zinloos om op te reageren. Er is maar één goed advies: lees Mandeville zelf, maar dan wel alles van hem.

[9] Er heeft tot dusver geen diepgaand, historisch verantwoord onderzoek naar Bernard Mandeville plaats gevonden, noch in Nederland, noch in Engeland.

[10] Het begin van deze indeling kan een associatie met de zogenaamde piramide van Maslow oproepen. Dit ten onrechte. De humanistische psychologie is idealistisch. Mandeville accepteert de individuele mens zoals hij of zij geschapen is. 'Goed of slecht zal ik niet zeggen'.

[11] Thomas Sydenham (1624-1689), *Dissertatio epistolaris ad Gulielum Cole* (1682), blz. 100-01.

[12] Zie informatie hierover op het internet. N.B. geen psychoanalyse.

[13] Anon. (Bolingbroke), *An Account of the true Author of two infamous Libels, 'Over de ware auteur van twee schandelijke smaadschriften'*, (1727).

Rss